पठतु संस्कृतम्

कोविद:

दशम-पाठः

सूक्तिः

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये।

पदविभागः

योगिनः, कर्म, कुर्वन्ति, सङ्गम्, त्यक्त्वा, आत्मशुद्धये

सन्धिः

सङ्गम् + त्यक्त्वा - अनुस्वारः
त्यक्त्वा + आत्मशुद्धये - सवर्णदीर्घः

अन्वयः

योगिनः सङ्गं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति।

सूक्तिः

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये।

तात्पर्यम्

योगिनः अनुरक्तिं विना केवलम् आत्मनः परिशुद्धिं साधयितुं कार्यं कुर्वन्ति ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

योगिनः	-	न. पुं. प्र. ब.	
कर्म	-	न. नपुं. द्वि. ए.	कार्यम्
कुर्वन्ति	-	कृ धातुः लट्-लकारः प्र. ब .	आचरन्ति
सङ्गम्	-	अ. पुं. द्वि. ए.	अनुरक्तिम्
त्यक्त्वा	-	अव्ययम्	विहाय
आत्मशुद्धये	-	इ. स्त्री. च. ए.	स्वस्य परिशुद्ध्यर्थम्

सुभाषितम् - १

प्रणयो मरणान्तः स्यात् कोपस्तु क्षणभङ्गुरः ।
उपदेशो यथाकालं विद्वेषो न कदाचन ॥

पदविभाग:

प्रणयः, मरणान्तः, स्यात्, कोपः, तु, क्षणभङ्गुरः, उपदेशः, यथाकालम्, विद्वेषः, न, कदाचन

सन्धिः

प्रणयः + मरणान्तः	- विसर्ग-उकार: / गुण:
कोपः + तु	- विसर्ग-सकार:
उपदेशः + यथाकालम्	- विसर्ग-उकार: / गुण:
विद्वेषः + न	- विसर्ग-उकार: / गुण:

सुभाषितम् - १

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - स्यात्

प्रथमा विभक्तिः - प्रणयः, मरणान्तः, कोपः, क्षणभङ्गुरः, उपदेशः, विद्वेषः

अव्ययम् - यथाकालम्, न, कदाचन

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- स्यात्	भवेत्
कः स्यात् ?	- प्रणयः	स्नेहः
कीदृशः प्रणयः ?	- मरणान्तः	आमरणम् / मरणपर्यन्तम्
स्यात्	- भवेत्	
पुनः कः स्यात् ?	- कोपः	क्रोधः
कीदृशः कोपः ?	- क्षणभङ्गुरः	क्षणकालमात्रम्
स्यात्	- भवेत्	
पुनः कः स्यात् ?	- उपदेशः	निर्देशः
कथम् उपदेशः स्यात्?	- यथाकालम्	यदा आवश्यकः तदा भवेत्

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

न स्यात्	- न भवेत्	
पुनः कः न स्यात् ?	- विद्वेषः	द्वेषभावना
कदा न स्यात् ?	- कदाचन	कदापि न भवेत्

सुभाषितम् - १

अन्वय:

प्रणयः मरणान्तः स्यात् । कोपः तु क्षणभङ्गुरः (स्यात्) । उपदेशः यथाकालं (स्यात्)। विद्वेषः कदाचन न (स्यात्) ।

तात्पर्यम्

अस्माकं जीवने स्नेहः आजीवनं भवेत् । यदि वयं स्नेहं न कुर्मः तर्हि जनाः अपि अस्मासु स्नेहं न्यूनीकुर्वन्ति । अतः जीवने सदा अपि स्नेहः भवेत् एव । किन्तु कोपः क्षणकालमात्रं भवेत् । कोपः यदि दीर्घकालं तिष्ठति तर्हि द्वेषासूयादयः दुर्गुणाः अस्मासु वासं कुर्वन्ति । अतः आगतः कोपः प्रयत्नेन क्षणमात्रेण एव निवारणीयः । यदि सर्वदा अपि उपदेशमात्रं क्रियते तर्हि जनाः अस्मासु अनादरं प्रकटयन्ति । अतः यदा आवश्यकं तदा एव (योग्ये काले) उपदेशः करणीयः । विद्वेषः तु जीवने कदापि न करणीयः एव । एवं सदा स्नेहं प्रदर्शयन्तः, द्वेषं कदापि अकुर्वन्तः, आगतं कोपं क्षणकालाभ्यन्तरे एव विस्मरन्तः, यथाकालं यथोचितम् उपदेशं कुर्वन्तः यदि वयं जीवेम तर्हि अस्माकं जीवनम् उत्तमं स्यात् ।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

प्रणयः - अ. पु. 'प्रणय' शब्दः प्र. ए.
मरणान्तः - अ. पु. 'मरणान्त' शब्दः प्र. ए.
स्यात् - अस् धातु: परस्मैपदी विधिलिङ्-लकार: प्र. ए.
कोपः - अ. पु. 'कोप' शब्दः प्र. ए.
तु - अव्ययम्
क्षणभङ्गुरः - अ. पु. 'क्षणभङ्गुर' शब्दः प्र. ए.
उपदेशः - अ. पु. 'उपदेश' शब्दः प्र. ए.
यथाकालम् - अव्ययम्
विद्वेषः - अ. पु. 'विद्वेष' शब्दः प्र. ए.
न - अव्ययम्
कदाचन - अव्ययम्

सुभाषितम् - २

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ।

पदविभाग:

कामान्, दुग्धे, विप्रकर्षति, अलक्ष्मीम्, कीर्तिम्, सूते, दुष्कृतम्, या, हिनस्ति, ताम्, च, अपि, एताम्, मातरम्, मङ्गलानाम्, धेनुम्, धीराः, सूनृताम्, वाचम्, आहुः

सन्धिः

विप्रकर्षति + अलक्ष्मीम् - यण्
च + अपि - सवर्णदीर्घ:
अपि + एताम् - यण्

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - दुग्धे, विप्रकर्षति, सूते, हिनस्ति, आहुः
प्रथमा - या, धीराः
द्वितीया - कामान्, अलक्ष्मीम्, कीर्तिम्, दुष्कृतम्, ताम्, एताम्, मातरम्, धेनुम्, सूनृताम्, वाचम्
षष्ठी - मङ्गलानाम्
अव्ययम् - च, अपि,

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- दुग्धे	पूरयति
का दुग्धे ?	- या	या वाक्/वाणी (सज्जनानाम्)
कान् दुग्धे ?	- कामान्	इच्छाः
क्रियापदम्	- विप्रकर्षति	दूरीकरोति
कां विप्रकर्षति ?	- अलक्ष्मीम्	दारिद्र्यम्
क्रियापदम्	- सूते	उत्पादयति
काम् सूते ?	- कीर्तिम्	प्रसिद्धिम्
क्रियापदम्	- हिनस्ति	नाशयति
किं हिनस्ति ?	- दुष्कृतम्	दुष्कार्यम्

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम् आहुः ?	- कथयन्ति	
के आहुः ?	- धीराः	पण्डिताः
काम् (इति) आहुः ?	- धेनुम्	गाम् (कामधेनुम्)
कां धेनुम् (इति) आहुः ?	- वाचम्	वाणीम्
कीदृशीं वाचम् ?	- सूनृताम्	मधुरम्
पुनः कीदृशीं वाचम् ?	- एताम्	इमाम्
पुनः कीदृशीं वाचम् ?	- ताम्	तादृशीम् वाणीम् (सज्जनानाम्)
काम् इव वाचम् ?	- मातरम्	जननीम्
केषां मातरम् ?	- मङ्गलानाम्	शुभानाम्

सुभाषितम् - २

अन्वय:

या कामान् दुग्धे, अलक्ष्मीं विप्रकर्षति, कीर्तिं सूते, दुष्कृतं हिनस्ति, मङ्गलानां मातरं च अपि ताम् एतां सूनृतां वाचं धेनुं (इति) आहुः ।

तात्पर्यम्

लोके सर्वैः सज्जनानां सहवासं प्राप्तुं यत्नः करणीयः । तेषां सम्पर्केण अस्माकम् अनेके उपकाराः भवन्ति । सर्वेषां मङ्गलानां जननी इव स्थिता एषा सतां वाणी कामधेनुः इव अस्माकं सर्वाः इच्छाः पूरयति । अनिष्टात् अस्मान् दूरीकरोति । अतः एव पण्डिताः सज्जनानां वाचं कामधेनुं वदन्ति ।

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

कामान्	- अ. पु. द्वि. ब.
दुग्धे	- दुह् धातुः आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ए.
विप्रकर्षति	- वि + प्र + कृष् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
अलक्ष्मीम्	- ई. स्त्री. द्वि. ए.
कीर्तिम्	- इ. स्त्री. द्वि. ए.
सूते	- सू धातुः आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ए.
दुष्कृतम्	- अ. नपु. द्वि. ए.
या	- द. स्त्री. प्र. ए.
हिनस्ति	- हिंस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
च	- अव्ययम्
अपि	- अव्ययम्

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

ताम् - द. स्त्री. द्वि. ए.
मातरम् - ऋ. स्त्री. द्वि. ए.
मङ्गलानाम् - अ. नपु. ष. ब.
धेनुम् - उ. स्त्री. द्वि .ए.
धीराः - अ. पु. प्र. ब.
सूनृताम् - आ. स्त्री. द्वि. ए.
एताम् - द. स्त्री. द्वि. ए.
वाचम् - च. स्त्री. द्वि. ए.
आहुः - ब्रू धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ब.

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

स्वयंवरविधेः अनन्तरं सर्वे अपि राजपरिवारजनाः दम्पतीभ्यां सह विदर्भराजधानीं कुण्डिनपुरं प्रति प्रस्थिताः । राजधान्यां नलदमयन्त्योः विवाहविधयः वैभवेन प्रवर्तिताः । सर्वे सहर्षं, सोत्साहं च भोजोत्सवे भागम् अवहन् । ततः नलमहाराजः पत्न्या सह स्वदेशं प्रति प्रस्थितः । गमनमार्गे एव नलस्य सचिवाः अमिलन् । नलः दमयन्त्या सह पुरप्रवेशम् अकरोत् । आकाशमार्गे स्थिताः देवाः इन्द्रादयः तम् उत्सवं दृष्ट्वा देवलोकम् अगच्छन् । देवलोकप्रयाणसमये सरस्वती वीणावादनेन सर्वान् आनन्दयामास ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

देवानां स्वर्गप्रयाणसमये मार्गे कलिपुरुषः मिलितः । तस्य सैन्यसमूहे चार्वाकः, बौद्धः, द्वापरः, अन्ये च आसन् । यदा परस्परं मेलनं संवृत्तं, तदा कलिसैन्ये स्थिताः चार्वाकादयः देवेन्द्रादिभिः सह - 'वेदाः अप्रमाणम्, शास्त्राणि निन्द्यानि' इति विषये महान्तं वाग्वादम् अकुर्वन् । इदं वचनं श्रुत्वा देवेन्द्रः कुपितः अभवत् । सः स्ववचनैः वेदानां प्रामाण्यं, धर्मस्य आवश्यकताः च प्रतिपादितवान् । चार्वाकं निन्दितवान् च ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

चारवाकः उक्तवान् - "अहं पराधीनः, परसैन्ये स्थितः । परानुग्रहाय इत्थम् उक्तम्" इति ।

तदा स्वयं कलिपूरुषः एव पुरतः आगतः । तेन उक्तम् - " भूलोके भैमीस्वयंवरः प्रवर्तिष्यते । तदर्थं प्रस्थिताः वयम् " इति ।

दिक्पालाः तस्य वचनं श्रुत्वा - "भोः कलिपूरुष: तव प्रयाणं व्यर्थम् । भैमीस्वयंवरः अवसितः । दमयन्ती नलमहाराजं वरयामास" इति अकथयन् ।

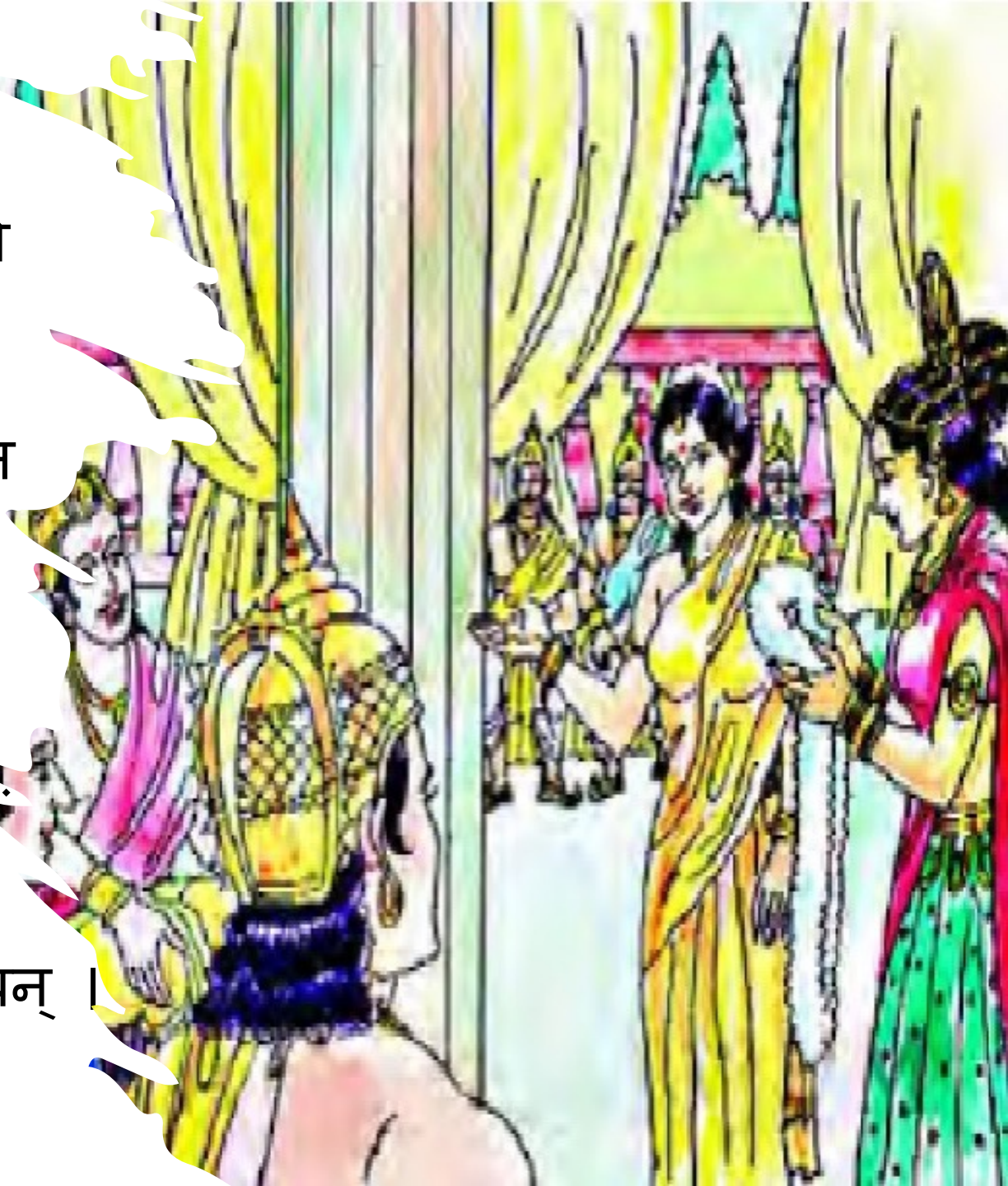

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

'भैमी नलं वृतवती' इति वचनं श्रुत्वा कलिः अतीव क्रुद्धः अभवत् । सः " नलमहाराजं राज्यात् भ्रष्टं करोमि । भैमीवियोगं च तस्य साधयामि " इति प्रतिज्ञाम् अकरोत् ।

कलिपुरुषस्य वयस्यः द्वापरः अपि ' साधु, साधु ' इति कलिपुरुषं प्रशंसितवान् ।

तस्मिन् अवसरे इन्द्रः कलिपुरुषम् उद्दिश्य - "एवं न कर्तव्यं, नलमहाराजः साधुपुरुषः । भैमी अपि साध्वीमणिः । अतः इमम् उद्यमं परित्यज्य " इति उक्तवान् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

किन्तु कलिः तस्य वचनम् अविगणय्य निषधदेशं गतवान् । तत्र देशे सर्वत्र धर्मप्रभावः आसीत् । अतः कलिः तत्र निस्तेजस्कः अभवत् । कुत्रापि स्थातुम् अवकाशम् अलब्ध्वा नलस्य दोषाणां प्रतीक्षां कुर्वन् सः कस्मिंश्चित् उद्याने स्थितः ।

अत्रान्तरे नलमहाराजः भैम्या सह आनन्देन कालं यापयति स्म । देवताराधनं, विद्वत्सम्माननं, प्रजारञ्जनम् इत्यादीनि राजोचितानि कार्याणि निर्वर्तयन् सः बहुकालं राज्यशासनम् अकरोत् ।

आधुनिकं संस्कृतसाहित्यम्

संस्कृतसाहित्यतस्य आदिकविः वाल्मीकिः । ततः आरब्धा काव्यपरम्परा निरन्तरं प्रवहन्ति अस्ति । प्राचीने काले बहवः कवयः स्वकाव्यप्रतिभया संस्कृतसाहित्यं यथा समृद्धं कृतवन्तः, तथैव आधुनिककाले अपि बहवः कृतवन्तः, कुर्वन्तः, सन्ति अपि । गतशतकस्य एतच्छतकस्य च साहित्यं वयम् 'आधुनिक-साहित्यम्' इति परिगणयितुं शक्नुमः । गते शतकद्वये महाकाव्यानि, लघुकाव्यानि, रूपकाणि, स्तोत्रकाव्यानि इत्यादीनि बहूनि यद्यपि निर्मितानि, तथापि तानि सर्वाणि न प्रकाशितानि ।

आधुनिकं संस्कृतसाहित्यम्

आधुनिकेषु संस्कृतकाव्येषु कानिचन रामायण-महाभारत-पुराण-प्रभृतीनां कथाम् आश्रित्य लिखितानि । हरिवंशचम्पूः (वेङ्कटसूरिः), रुक्मिणीपरिणयः (रामकविः), गोविन्दवैभवम् (मधुरानाथशास्त्री), कृष्णविलासः (शेषदीक्षितः), अद्भुतदूतम् (जग्गूवकुलभूषणः), सीतास्वयंवरः (के.एस्.नागराजन्), स्वराज्यविजयः (क्षमाराव) इत्यादीनि अत्र कानिचन उदाहरणानि ।

आधुनिकं संस्कृतसाहित्यम्

आधुनिकं भारतं, राजकीयनायकान्, सामाजिकराजकीयवृत्तान्तं च आश्रित्य देशभक्तिवर्धनार्थं, सामाजिकजागरणार्थं, जनजागरणार्थं च काव्यरचनाप्रयत्नः अपि कृतः दृश्यते । श्रीमति लक्ष्यो प्रणवः (मा.ह.अणे श्रीतिलकयशोर्णवः), श्रीनेहरूचरितम् (ब्रह्मानन्दशुक्लः), स्वाधीनभारतम् (रामनिरीक्षणसिंहः), विशालभारतम् (श्यामवर्णद्विवेदि) इत्यादीनि अत्र उदाहरणानि ।

आधुनिकं संस्कृतसाहित्यम्

बहूनि रूपकाणि अपि आधुनिककाले रचितानि अभवत् एव ।

तेषु कानिचन -

निष्किञ्चनयशोधरम्	- डा. जतीन्द्रविमलचौधरी
उद्गातृदशाननम्	- महालिङ्गशास्त्री
विवेकानन्दविजयः	- श्री. भा. वर्णेकर्
पृथ्वीराजविजयः	- मधुरानाथशास्त्री
रमामाधवम्	- वि. पि. बोकिल्
सरोजिनीसौरभम्	- महीधरवेङ्कटराम शास्त्री

आधुनिकं संस्कृतसाहित्यम्

आधुनिके काले विविधानि विडम्बनकाव्यानि अपि रचितानि अभवन्। तानि कानिचन - काकदूतम् (सहस्रबुद्धे), शुनकदूतम् (के. वि. कृष्णमूर्तिः), कपीनामुपवासः (ताताचार्यः), कण्टकाञ्जलिः (कण्टकार्जुनः) इत्यादीनि। एतदतिरिच्य अन्यभाषाभिः रचितानां कथापुस्तकानाम् अनुवादः अपि संस्कृतेन बहुधा जातः। संस्कृतपत्रिकासु विविधासु ताः प्रकाशिताः अभवन् अपि। इदानीम् अपि समग्रे देशे संस्कृतकवयः ग्रन्थान् रचयन्तः प्रकाशयन्तः च सन्ति। एवं संस्कृतगङ्गाधारा इदानीम् अपि अनुस्यूततया प्रवहति ।

संस्कृतपत्रिकाः

संस्कृतभाषायाः इतिहासः अतिप्राचीनः। किन्तु संस्कृतपत्रिकाक्षेत्रस्य इतिहासः केवलं शतकाधिकवर्षात्मकः, तावदेव। संस्कृतस्य प्रथमा पत्रिका १८६६ तमे वर्षे प्रकाशिता । प्रथमपत्रिकायाः नाम - 'काशीविद्या-सुधानिधिः' (एतस्याः अपरं नाम 'पण्डितपत्रिका' इति।) एषा काशीतः प्रकाश्यमाना आसीत्। संस्कृतभाषया आङ्ग्लभाषया च युक्तायाम् एतस्याम् अप्रकाशितग्रन्थानां प्रकाशनम् अधिकतया भवति स्म।

संस्कृतपत्रिकाः

संस्कृतक्षेत्रे अद्यावधि प्रायः ३०० पत्रिकाः जन्म प्राप्तवत्यः। तासु काश्चन कानिचन वर्षाणि संस्कृतसेवां कृत्वा विलयं गतवत्यः । इदानीं संस्कृतक्षेत्रे ५० - ६० पत्रिकाः प्रकाश्यमानाः सन्ति। साप्ताहिक्यः, पाक्षिक्यः, मासिक्यः, द्वैमासिक्यः, त्रैमासिक्यः, षाण्मासिक्यः इत्येवं सर्व-विधपत्रिकाः अपि सन्ति संस्कृतक्षेत्रे। 'सुधर्मा' नामिका दिनपत्रिका कर्णाटकराज्यस्य मैसूरुनगरात् प्रकाश्यते। एतस्य स्थापकसम्पादकः श्री के. एन्. वरदराजय्यङ्गार्यवर्यः २० वर्षाणि यावत् महता परिश्रमेण एतां पत्रिकां सञ्चाल्य संस्कृतसेवाम् अकरोत्। इदानीं सा साप्ताहिकरूपेण प्रकाश्यते।

संस्कृतपत्रिकाः

संस्कृतपत्रिकाणाम् उद्देशा: विभिन्नाः। काश्चन विमर्शप्रौढचिन्तनादीनां प्राधान्यं कल्पयन्ति। पुनः काश्चन नवसाहित्यसृष्टेः अप्रकाशितकृतीनां प्रकाशनस्य वा विशेषप्राधन्यं कल्पयन्ति। काश्चन सरलशैल्या विषयं निरूप्य सामान्यजनानाम् अभिरुचिं तर्पयितुं प्रयत्नं कुर्वन्ति। एवं संस्कृत-पत्रिकाणां विषयाः विभिन्नाः भवन्ति । काश्चन संस्कृतपत्रिकाः विश्वविद्यालयादिभिः अन्याभिः प्रसिद्ध-संस्थाभिः वा प्रकाश्यन्ते ।अन्याः काश्चन समर्पितचित्तैः कैश्चित् विद्वद्भिः प्रकाश्यन्ते। एवं व्यक्तिप्रयत्नः चापि पत्रिकाक्षेत्रे दृश्यते ।

संस्कृतपत्रिकाः

यद्यपि संस्कृतक्षेत्रे बहव्यः पत्रिका: दृश्यन्ते, किन्तु बहवीनां पत्रिकाणां ग्रहकाः तावत् अत्यल्पाः। यासां ग्रहकसङ्ख्या ३००० तः अधिका स्यात् तादृश्यः पत्रिकाः विरलाः एव इति वक्तुं शक्यते। 'संस्कृतचन्दमामा' संस्कृतभारत्याः सम्पादनसहकारेण प्रकाश्यमाना सचित्रमासपत्रिका। (ग्रहकसङ्ख्या ५०००) संस्कृतक्षेत्रे एतादृशी पत्रिका अन्या नास्ति। सरला भाषा, सुन्दराणि चित्राणि, अल्पं मूल्यम् इत्यादयः एतस्याः वैशिष्ट्यानि। सम्भाषणसन्देशः 'नाम बहुवर्णात्मकमुखपुटयुक्ता पत्रिका 'सन्देश-प्रतिष्ठान' द्वारा प्रकाश्यते, यस्याः च ग्राहकाः दशसहस्राधिकाः (१०,०००) सन्ति। सरला भाषा, आकर्षकाः विविधाः विषयाः आकर्षकतया विषयनिरूपणं च एतस्याः वैशिष्ट्यम्।

संस्कृतपत्रिकाः

इदानीं प्रकाश्यमानाः काश्चन पत्रिकाः -

पत्रिकानाम /प्रकाशनस्थलम्

सम्भाषणसन्देशः (मासिकी) /बेङ्गलूरु

सुधर्मा (दैनकी) /मैसूरु

भारती (मासिकी) /जयपुरम्

गौवर्णी (मासिकी) / चित्तूरु

लोकसंस्कृतम् (षाण्मासिकी) / पाण्डिचेरी

संस्कृतपत्रिकाः

विश्वभाषा (त्रैमासिकी) /वाराणसी

गाण्डीवम् (पाक्षिकी) /वाराणसी

व्रजगन्धा (त्रैमासिकी) / मथुरा

भारतमुद्रा द्वैमासिकी / पुरानाट्टुकुरा

सत्यानन्दम् (मासिकी) / कल्कत्ता

संस्कृतामृतम् (मासिकी) / देहेली

संस्कृतपत्रिकाः

संस्कृतश्रीः (मासिकी) / चेन्नै

संस्कृतमञ्जरी (त्रैमासिकी) / देहली

संस्कृतभवितव्यम् (पाक्षिकी) / नागपुरम्

भारतोदयः (मासिकी) / हरिद्वारम्

दिव्यज्योतिः (मासिकी) / शिमला

संस्कृतसम्मेलनम् (त्रैमासिकी) / पटना